bilig
GÜZ 2012 / SAYI 63
01-10

Rousseau'nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı

S. Atakan Altınörs*

Özet

Bu makalenin konusu, düşünce tarihinin her döneminde tartışılmış "dilin kökeni" meselesine Rousseau'nun yaklaşımıdır. Konu çerçevesinde, öncelikle "dilin kökeni" meselesi ana hatlarıyla ele alınmakta, ardından Rousseau'nun meseleye yaklaşımı, ilham kaynaklarıyla ve tarihî bağlamı içinde değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla, Condillac, Renan gibi, meseleyi ele almış başka filozofların düşüncelerinden de faydalanılmaktadır. Rousseau dilin kökenini, insanoğlunun henüz doğa halinde yaşadığı sırada kullandığı jestlerden başlayan ve ilk sesli işaretler olan çığlıklardan söze varan bir tarihî süreçte tasvir etmeye çalışmaktadır. Rousseau'ya göre bidayette insanoğlunu konuşmaya sevk eden ilk saik, muhakeme [*raisonnement*] değil, teessürleri [*passions*] olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Dil felsefesi, dilin kökeni, Rousseau

Düşünce tarihinin hemen her döneminde cazip bir mesele olarak ele alınmış olan "dilin kökeni"ne dair Rousseau'nun mülâhazaları, yazımızın konusunu oluşturmaktadır. Dilin kökeni, insan zihnini meşgul eden kadim meselelerden biridir. Mesele öylesine kadimdir ki, kültürün ilk aktarılma vasıtalarından biri olan efsanelere bile konu edilmiştir. Eski Ahit'in naklettiği ünlü Babil Kulesi efsanesinde, bidayette insanların aralarında anlaştığı biricik lisan olan *lingua adamica*'nın, Âdemoğullarının kibirle Tanrı'ya meydan okumalarının cezası olarak Tanrı tarafından bozulduğu ve farklı

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü – İstanbul / Türkiye
aaltinors@gsu.edu.tr

dillerin ortaya çıktığı nakledilmektedir (Tekvîn XI: 1-9). Eski Ahit'in dile ilişkin âyetleri, dilin "ilâhî bir ihsan" olduğuna hükmeden bir gelenek meydana getirmiştir. Mahlûkatın Âdem peygamber tarafından adlandırılmasıyla ilgili âyetlerini hatırlayacak olursak: «Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün ehlî ve yabanî hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu»[1] (Tekvîn II: 19-20). Tekvîn'deki bu âyetler, Âdem'in adlandırdığı şeylerin doğrudan mahlûkatın kendisi olduğu yorumuna imkân tanımaktadır. Rousseau'nun dil yaklaşımının ise bu hususta geleneksel teolojik bakış açısından farklılaştığını, yazımızın sonunda değerlendirmeye çalışacağız; Rousseau'nun dilin kökeni meselesine, "ilâhî ihsan" hipotezine müracaat etmeyen bir yaklaşım sergilediği tezini savunacağız.

Dilin kökeni meselesinin, felsefî düşüncenin -bizlere intikal etmiş- ilk örneklerinden itibaren filozoflar tarafından da tartışıldığı bilinmektedir.[2] Bu bakımdan Herakleitos'u dil hakkında ilk felsefe yapan kişi olarak mütalâa eden Cassirer, «dilin kökeni ve tabiatını soran felsefî soru, esas itibariyle varlığın kökeninin ve tabiatının ne olduğunu sorusu kadar eskidir» der (1972: 61). Mesele cazibesi yanında Merian'ın söylediği gibi muammalıdır: «Dilin kökeni, insan zihninin ortaya koyabildiği en büyük meseledir; filozoflar tarafından ele alınmaya ve hakkında hüküm verilmeye en lâyık konudur; lâkin, aynı zamanda da çözülmesi en zor olanıdır» (1781: 181). Merian'ın da işaret ettiği enginliği içinde dilin kökeni meselesinin, beşerî melekelerin kökenine dair her filogenetik soru gibi sonunda "insanın kökeni nedir?" sorusuna gelip dayanması kaçınılmazdır. Kökene dâir meseleler, insan aklını daima en çok kurcalayan, bilimlerin yapısı icabı çoğunlukla lâkayt kaldığı, genellikle filozofları, ideologları, teologları etrafına toplayan bir alanı meydana getirmektedir.

Dilin kökeni meselesinin muammalı yapısını, Pascal Picq veciz bir şekilde şu sözlerle belirtir: «Eklemli dilin ortaya çıkışı gözlemlenebilir bir olgu değildir. Eklemli dilin kökeni hakkındaki araştırmalar, bu zorlu engele takılır» (Picq 2006: 7). Gerçekten de, eklemli dilin tezahürü, tarihin oldukça uzak çağlarında kaldığından, dilin kökeni meselesini âşikâr kanıtlar ışığında çözüme kavuşturmanın önünde devasa bir epistemolojik engel vardır. Bu epistemolojik engele istinaden olsa gerek, Paris Dil Cemiyeti 1866 yılında yayınladığı meşhur bir bildiriyle üyelerine "dilin kökeni" meselesi hakkında kolokyum tertiplemeyi yasaklar. Yasakçılığın bilim ile bağdaşıp bağdaşmadığı, bağdaşırsa ölçüsünün ne olması gerektiğine dair son derece önemli tartışma asıl konumuzdan bizi uzaklaştıracağından,

dilin kökeni konusunda, ampirik yollarla denetlenmeye elverişli olmayan çok sayıda spekülasyonun ortaya atıldığı ve linguistiğin müstakil bir bilim dalı olarak felsefe karşısında otonomi mücadelesi vermeye başladığı bir dönemde, Cemiyet'in bu kararı almak zorunda kalmış olabileceği çıkarımını yapmakla yetinelim. Söz konusu yasaktan tam elli yıl sonra, linguistiğe otonom bir bilim hüviyetini kazandırma payesiyle bilim tarihine geçmiş Ferdinand de Saussure, dilin kökeni meselesini gündeme getirmenin beyhude olduğu yönündeki kanaatini şöyle ifade etmektedir: «Gerçekten de dil, eski kuşakların miras bıraktığı ve olduğu haliyle benimsenmesi gereken bir üründür: Bu eskiden olduğu gibi bugün de böyledir. Onun için, dilin kökeni meselesi sanıldığı kadar mühim değildir. Dahası, bu meseleyi ortaya atmak yersizdir» (1916: 105). Böylece müstakil bir bilim olarak inşa edildiği sırada linguistik, dilin kökeni meselesini kendi bünyesinden uzak tutma kararını almıştır.

Dilin kökeni meselesi, değindiğimiz epistemolojik engele ve tüm muammasına rağmen, hemen her dönemde, filozoflar nezdinde hararetli tartışmalara konu olmuştur. Filozofların meseleye yaklaşımı, şüphesiz, mensup oldukları cemaatin inanç ve düşünme geleneğinin, yaşadıkları çağın tarihî özelliklerinin ve her birinin kendi felsefesinin izlerini taşır. Çarpıcı bir karşıtlık olarak, Yahudi-Hristiyan kültürüne mensup filozofların *Kitab-ı Mukaddes*'e dayalı açıklamalarıyla, meseleye din-dışı bir perspektiften bakan filozofların açıklamaları arasındaki farklılığı buna örnek verebiliriz. Böylece, meseleye dair yaklaşımlar kabaca, konuşma melekesinin veya "söz"ün ilâhî bir ihsan olduğuna inanan filozoflarınkiler ile bu hipoteze başvurmayan filozoflarınkiler olmak üzere iki grupta toplanabilir. Rousseau'nun yaklaşımının ikinci grupta yer aldığını göreceğiz.

Rousseau'nun dilin kökeni konusundaki mülâhazaları, (bundan böyle kısaca "Nutuk" diye anacağımız) *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes* ve (bundan böyle kısaca "Deneme" diye anacağımız) *Essai sur l'Origine des Langues* başlıklı eserlerinde yer almaktadır. Rousseau Nutuk'ta, dilin kökeni konusundaki fikirlerinin ilhamını büyük oranda Condillac'a borçlu olduğunu belirtir (1996: 91). Condillac dilin türeyişi hususunda sadece Rousseau'ya ilham vermekle kalmamış, meseleyi ilâhî ihsan hipotezi dışında, natüralist bir bakış açısıyla ele alarak kendisinden sonra ileri sürülmüş modern dil teorilerine zemin hazırlamıştır.[3] Öyleyse Rousseau'nun mülâhazalarına geçmeden önce Condillac'ın yaklaşımına değinmek uygun olur.

Condillac *Principes Généraux de Grammaire pour Toutes les Langues* adlı eserinin dillerin oluşumunu mülâhaza ettiği birinci bölümünde, yeryüzün-

de konuşulan bütün dillerin kökeninde, kendi adlandırmasıyla bir "davranış dili"nin [*langage d'action*] bulunması gerektiğini savunur: «Jestler, yüz hareketleri ve eklemli olmayan vurgular, işte insanların düşüncelerini birbirlerine aktarmada sahip olduğu ilk vasıtalar. Bu işaretlerden oluşan dil, davranış dili [*langage d'action*] diye adlandırılır» (1798: 6). Ona göre, arzu, red, hazzetmeme, tiksinti, vb. şeyler, el-kol ve baş hareketleriyle, bedenin bütün hareketleriyle dışa vurulur; ruhun her hissiyatı, bedenin tavırlarıyla dışa vurulabilir: «Beden hissedilir biçimde, lâkaytlık, emin olmama, çözüm bulamama, dikkat kesilme, kaygı ve arzuyu bir arada, müteessir olduğu hislerin sırasıyla birbirine baskın çıkmalarına göre, güven, sevinç, kaygı, haz, acı, keder, neşe, umut, umutsuzluk, nefret, sevgi, öfke, vb. duyguları dışa vurur» (1798: 7) Bu bakımdan, Condillac'a göre dilin kökenine doğru gidildiğinde, orada karşımıza çıkacak ilk ifade biçimi, idealarımızı adlandıran "sözler" değil, teessürlerimizi [*passions*] dışa vuran mimikler, jestler, eklemlenmemiş seslerden ibaret çığlıklar ve nidâlar olsa gerekir. Condillac'ın vurguladığı gibi, idealarımızı adlandırdığımız eklemli sesler olarak kelimeler, dilin gelişiminin son safhalarında ortaya çıkmış olsa gerekir (1798: 20)[4].

Yukarıda özetle nakletmeye çalıştığımız Condillac'ın yaklaşımına benzer bir şekilde Rousseau da insanoğlunun ilk ifade biçimlerinin jestlerden oluşması gerektiğine hükmeder: «Onlar, istediklerini kelimelerle değil, işaretlerle ifade ediyordu; söylemiyor, gösteriyordu» (1996: 56). İnsanın ilk sesli ifadeleriyse, -ki bu ifadeler ona göre evrensel bir dildir- "tabiatın çığlığı"dır (1996: 93-94). Bu çığlık lisanı, mutabakatlara bağlı yahut müesses bir dil değildir. İlk insanlar bir cemiyet halinde değil, tabiat halinde yaşadığından, söz konusu ilk/köken dil içgüdüseldir. Tabiat halinde yaşayan ilkel insanların sözler vasıtasıyla birbirlerini ikna etmeye ihtiyacı yoktur. Bu bakımdan Rousseau'ya göre söz, insanların tabiat halinden cemiyet haline geçmesiyle tarih sahnesine çıkmıştır. Ona göre, insanoğlunun fikren zenginleşmesi ve cemiyet kurması neticesinde, bidayette kullanılan iletişim tarzının yerini eklemli seslerden müteşekkil kelimeler ve sözlü dil almıştır. Rousseau denemesinde, sözün tezahürünün insanoğlunun ihtiyaçlarından değil, teessürlerinden kaynaklandığını öne sürer. Ona göre ihtiyaçlar, jestleri; teessürler ise sesleri doğurmuştur. Böylece, sözün ve dilin türeyişinde, onun nezdinde, insanoğlunun açlık, susuzluk gibi ihtiyaçları değil, aşk, nefret, acıma, öfke gibi teessürleri âmildir (1993: 61-62).

Rousseau insanoğlunun ilk sözlü ifadelerinin mecazlardan [*tropes*] meydana geldiğini savunur[5] (1993: 63). Onun nazarında insanlar arasındaki ilk konuşmalar, muhakemeye yönelik değildir, poetik bir işleve yöneliktir. İşte

bu husus, Rousseau'nun dilin ve müziğin kökeninin ortak olduğu iddiasının karşımıza çıktığı noktadır: Mısraların, ezgilerin, sözlerin kökeni ortaktır (Rousseau 1993: 102). Derrida, bu bakımdan Rousseau'da insanlık tarihinin, bidayette kökeni aynı olan şarkının ve sözün birbirinden giderek uzaklaşma tarihine tekabül ettiği yorumunda bulunur (1967: 284). Bu uzaklaşma, bir yozlaşma ve bozulmadır. Rousseau açısından dilin tarihteki dönüşümü, melodiye yeni kurallar empoze edilmesi ve buna bağlı olarak da dilin hissedilmeden eski enerjisini kaybetmesi sonucunu doğurmuştur. Melodinin yerine armoninin ikamesi, yani tabiî olanın yerini hesabın [*calcul*] alması, müziği de ana kaynağından uzaklaştırmıştır.

Rousseau'ya göre şarkılarda melodi vasıtasıyla taklit edilen şey, dillerin tabiî kökeninden kaynaklanan "vurgu"dur: «Melodi, sesin dalgalanmalarını [*inflexions*] taklit ederek iniltiler, acı veya sevinç çığlıkları, tehditler, sızlanmalar ifade eder; teessürlerin bütün sesli işaretleri, melodinin kaynağıdır. [...] Melodi, konuşur ve onun dalgalanan, canlı, ateşli, müteessir lisanı, sözün kendisinden yüz kat daha fazla enerji yüklüdür» (1993: 109). Rousseau bu nedenle İtalyanca gibi vurgulu dillerin daha otantik olduğunu; vurgusu zayıf dillerin de soğuk, karaktersiz ve ifadesiz bir melodiye sahip olduğunu savunur. Ona göre yeryüzünde dillerin birbirinden farklılaşmasının temel nedeni, değişik coğrafyalarda hüküm süren iklim çeşitliliğidir; bu bakımdan Rousseau'ya göre soğuk ve sert bir iklime sahip olan kuzey ülkelerinden güneye doğru inildikçe diller de iklim gibi sıcak ve canlı bir hal alır. Rousseau'nun nezdinde bir dil, gramatikal ve mantıkî açıdan ne kadar mütekâmil ise bir o kadar soğuk ve monotondur (1993: 79).

Böylece Rousseau, Derrida'nın da belirttiği gibi (1967: 312) diller arasındaki farklılaşmayı, dillerin kökeni konusundaki teolojik ya da metafizik açıklamalardan kaçınarak, tamamen tabiata bağlı coğrafî ve iklimle ilgili nedenlerle izah eder. Dilin kökeni meselesini müzik estetiğiyle bir arada mülâhaza eden Rousseau'nun, dilin -sevke tâbi [*discursive*] düşünce anlamında- mantıkî muhakeme işlevinin tezahürünü, sözün ilk ve otantik hali olan teessürlerden uzaklaşmış ve yozlaşmış formu olarak değerlendirdiği sonucuna varmaktayız.[6]

Bununla birlikte, Rousseau'da "köken dile dönme nostaljisi"ne rastlanmaz. Ona göre "ortak dil", Nuh tufanından sonra ilk insanlarla birlikte yeryüzünden silinip gitmiştir (1993: 87). Eski Ahit'teki Âdem'in mahlûkata ad koymasıyla ilgili âyetlerden hareketle, *lingua adamica*'nın eşyanın tabiatını yansıtan mükemmel dil olduğuna hükmeden geleneğin aksine, Rousseau'nun dil anlayışı açısından köken dil, eşyanın tabiatını değil, sadece eşyanın insan ruhunda uyandırdığı teessürleri yansıtan bir dil olabilir.

Onun anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, kelimelerin ideaların adları olarak kullanılması, dilin evriminin tarihinde çok sonraları ortaya çıkmış bir olgudur.

Sonuç olarak, Rousseau'nun dilin kökeni meselesine din-dışı bir perspektiften yaklaşarak "natüralist" diye nitelendirebileceğimiz bir açıklama ortaya koyduğu görülür. Rousseau'nun ardından, onun çizgisini izleyerek dilin ilâhî bir ihsan olduğu hipotezine açık açık itiraz etmiş düşünürler vardır. Bunlar arasında, Fransız tarihçi ve düşünür Ernst Renan'ın adını anabiliriz: Renan'ın *De l'Origine du Langage* başlıklı ünlü eserinde, bizim "ilâhî ihsan hipotezi" olarak adlandırdığımız yaklaşımları, dilin "vahyedilmişliği tezi" diye anarak itiraz ettiği görülür[7] (1858: 6-7). Bu itibarla, felsefî düşüncenin ilk örneklerinden itibaren işlenmiş dilin kökeni meselesine yaklaşımıyla Rousseau'nun, "modern" dil anlayışlarının zeminini hazırlamış başlıca filozoflardan biri olduğunu tespit ediyoruz.

Açıklamalar

[1] Renan'ın da belirttiği gibi, Tekvîn'in bu pasajında genel olarak dil değil, sadece belirli bir kelime sınıfı söz konusu olduğundan, çıkarılacak sonuç ancak kelime hazinesinin oluşumuna ilişkin olabilir, yoksa gramerin oluşumuna değil (1858: 84).

[2] Platon'un "Kratylos" isimli diyaloğunun, dil hakkında felsefî bir refleksiyon olarak, günümüze intikal etmiş en eski sistematik metin olduğu görülür. Bu diyalogda tartışılan asıl mesele "adların doğruluğu"dur. Kratylos'un nazarında adların doğruluğu, adlandırdıkları şeyler ile aralarındaki bir uyuşmaya bağlıdır. Ona göre falan şeye verilmiş filan ad, ancak o şeyin tabiatından neşet eden bir kelime olması koşuluyla doğrudur (ὀνόματος ὀρθότητα εἶναι ἑκάστῳ τῶν ὄντων φύσει πεφυκυῖαν). Hermogenes ise, şeylerin adlandırılması işinin bir mutabakattan ibaret olduğunu ve bir şey hangi kelimeyle adlandırılmışsa, onun doğru olduğunu savunur (Platon, 2007).

[3] Swiggers'ın da tespit ettiği gibi, Condillac dilleri, dil-öncesi bir düşüncenin temsilinin [*représentation*] pür aletleri olarak mütalâa eden eski semiyotik gelenekten kopuşun ilk temsilcisidir (Trabant 1992: 125).

[4] Renan da Condillac'tan bir asır sonra benzer bir tezi savunacaktır: «Cemiyetin en basit ihtiyaçları insanları sözden önce, birtakım fizyonomik dışavurumlardan, birtakım beden hareketlerinden ve sesteki tonlamalardan meydana gelen bir doğal dil yaratmaya sevk eder. İdeaların sayısı çoğaldıkça, doğal dilin yetersizliği hissedilir ve ondan daha kullanışlı bir iletişim yolu aranır. İşte o sırada, "söz" keşfedilir. Böylece insanlar aralarında mutabakata vararak artiküle/eklemli ya da başka bir deyişle yapay dili ihdas eder» (1858: 78).

[5] Rousseau Nutkunda, sözlü dilin ilk aşamasında insanoğlunun soyutlama becerisinin henüz gelişmediğinden, çevresindeki şeyleri genel kavramlarla adlandıramamış olması gerektiğine hükmeder. Bu esnada insanoğlunun her tek şeye özel bir ad tahsis ettiğini düşünür: «Bir meşe ağacının adı A ise bir diğeri B diye adlandırılmaktaydı» (1996: 94).

Rousseau'nun, insanoğlunun tikel/özel adlardan kavramlara geçişine dair açıklamasının, Locke'çu bir karakter taşıdığı gözden kaçmaz. Tıpkı Locke'ta olduğu gibi Rousseau'da da insanın genel idealara geçişi, soyutlama sayesinde mümkün olur ve sözlü dilin gelişiminin bu ikinci evresinde insanoğlu birbirine benzer idealarını cins isimlerle adlandırır. Yukarıdaki örneğini kullanırsak, aynı tür ağaçlara "meşe", vb. adlar verir ve farklı türdeki ağaçları da "ağaç" cinsi altında anar. Buna mukabil Rousseau, nutkunun dile ayrılmış bahsinde, insanoğlunun fizikî nesnelere ad vermesini bu şekilde tasvir etmesinin ardından, sayılar ve diğer bütün soyut şeylerin nasıl adlandırıldığını açıklamanın o kadar kolay olmadığını söyler (1996: 95).

[6] Her ne kadar Rousseau dil anlayışında büyük oranda Condillac'tan ilham aldığını söylese de, bu hususta kanaatinin Condillac'ın mülâhazalarından tamamen farklılaştığı görülür. Condillac'a göre bir dil "analiz" kapasitesi arttıkça, yani -sevke tâbi [*discursive*] düşünce anlamında- muhakeme etmeyi kolaylaştırdığı oranda kemâle erer; bu itibarla iptidaî diller, muhakeme için elverişsiz olmaları bakımından, Condillac'ın nazarında mütekâmil dillerden daha "alt" seviyededir.

[7] "Bu tezin, de Bonald, de Maistre, de Lamennais ve daha sonra da Bay Gioberti'nin katkılarıyla hakikî bir gelişme kaydettiği görülür. Bu yeni ekol, insanda sözü icat etmeye yeterli kapasite bulunmadığını göstermeyi denedi. Bu surette, dili bayağı icatlar alanından çıkararak ona yüksek bir yer tahsis etmek ve Tanrı'nın bir eseri olarak görmek istiyordu. [...] Dilin vahyedilmiş olması, sahiden hangi anlama gelmektedir? Bu ifade, maddî anlamıyla alındığında, gökyüzünden bir ses insana şeylerin adlarını mı dikte etmiştir? Şayet böyle düşünülürse, bu yaklaşım ziyadesiyle antropomorfik olur. Bilimden uzaklaşır ve tabiat kanunları hakkındaki eskimiş idealar gibi antipatik bir hal alır. O haliyle de, modern kritik yönteminden biraz nasibini almış herkes tarafından kolaylıkla reddedilir. Zaten Bay Cousin'in de söylediği gibi 'dilin Tanrı tarafından tesis edildiğini öne sürmek, meselenin güçlüğünü halının altına süpürür, onu çözmez. Tanrı tarafından icat edilmiş işaretler bizim için işaret olmayacaktır' " (Renan 1858: 6-7).

Kaynaklar

Cassirer, Ernst (1972). *La Philosophie des Formes Symboliques*. Tome-I. Le Langage (traduction française par O.Hansen-Love). Paris: Ed. de Minuit.

Condillac, Etienne Bonnot de (1798). *Principes Généraux de Grammaire pour toutes les Langues*. Paris: A.J. Ducour.

Derrida, Jacques (1967). *De la Grammatologie*. Paris: Ed. de Minuit.

La Sainte Bible (1955). Paris: Club français du livre.

Merian, Johann Bernhard (1781). "Analyse de la Dissertation sur l'Origine du Langage". *Traité sur l'Origine de la Langue.* (introduction, traduction et notes par Pierre Pénison). Paris: Aubier-Flammarion. 181-224.

Picq, Pascal et al. (2006). *Les Origines du Langage*. Paris: Le Pommier.

Platon (2007). « Cratyle ». *Oeuvres complètes*. (traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau). Paris: Gallimard.

Renan, Ernst (1858). *De l'Origine du Langage*. Paris: Michel Levy Frères Librairie.

Rousseau, Jean-Jacques (1993). *Essais sur l'Origine des Langues*. Paris: G.Flammarion.

_____, (1996). *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes*. Paris: Livres de Poche.

Saussure, Ferdinand de (1995). *Cours de Linguistique Générale*. (publié par Charles Bailly [i.e. Bally] et Albert Séchehaye; avec la collaboration de Albert Riedlinger, éd. critique préparée par Tullio De Mauro). Paris: Presses Universitaires de France.

Trabant, Jürgen (1992). *Humboldt ou le Sens du Langage*. (édition française élaborée par l'auteur et François Mortier avec la collaboration de Jean-Luc Evard). Bruxelles: Mardaga.